

Izlaganje s naučnog skupa

Primljeno 27. 5. 2019, prihvaćeno za objavljivanje 10. 6. 2019.

Monsinjur prof. dr. sc. Mato Zovkić

Katolički bogoslovni fakultet Univerziteta u Sarajevu

mato.zovkic@bih.net.ba

KATOLIČKO GLEDANJE NA MEĐURELIGIJSKI DIJALOG U VRIJEME PAPE FRANJE¹

Sažetak

Drugi vatikanski sabor skrenuo je pozornost katolika na ljudsko dostojanstvo sljedbenika nekršćanskih religija koji imaju pravo na svoj religiozni identitet. Poslije koncilski pape, nadahnuti tim učenjem Sabora, ustanovili su Papinsko vijeće za međureligijski dijalog koje proučava druge religije kako one vide sebe i organizira prijateljske susrete s njihovim predstavnicima. Papa Franjo, izabran 13. ožujka 2013, donio je u svoju službu iskustvo crkvenog poglavara u Južnoj Americi. Zato u svojim dokumentima naglašava socijalnu ulogu religija, potrebu čuvanja prirode kao zajedničkog doma i skreće pozornost na mješovite brakove koji mogu biti prigoda za istinski dijalog. Na apostolskim putovanjima u Jordanu, Palestini, Izraelu, BiH te Egiptu susreo se s predstavnicima građanskih vlasti i vjerskim čelnicima muslimana. Osobito je zapažen njegov govor na El-Azharu u Kairu 28. travnja 2017. Papini postupci i govori mogu biti inspiracija vjeroučiteljima u BiH koji, po mandatu svojih vjerskih poglavara, odgajaju mlade vlastite vjerske zajednice u njihovu vjerničkom identitetu tako što pred njima žive zajedničke vrijednosti i svoje učenike uvode u univerzalnu etiku.

Ključne riječi: religiozni identitet, zajedničke vrijednosti, univerzalna etika, međureligijski dijalog

* * *

Tri dokumenta Drugog vatikanskog sabora (1962-1965) donijela su novi stav Katoličke crkve prema nekršćanskim

¹ Rad je prezentiran na Međunarodnoj znanstvenoj konferenciji "Međureligijski dijalog u izazovima savremenog življenja", koju je 3. novembra 2018. godine, povodom 25 godina svoga djelovanja, organizirao Islamski pedagoški fakultet Univerziteta u Zenici.

religijama: *Deklaracija o odnosu Crkve prema nekršćanskim religijama* (NAE), *Deklaracija o religijskoj slobodi* (DH) i *Pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu* (GS). Ovi dokumenti i stavovi na njima temeljeni plod su razmišljanja biskupa i teologa o ljudskim pravima kako ih prihvaćaju dokumenti UN i međunarodno pravo². Prije Sabora razmišljali smo od objavljene vjerske istine, koju bi svi ljudi trebali prihvaćati, a sada razmišljamo od ljudskog dostojanstva, jer čovjek zadržava to dostojanstvo, bez obzira na vjersku zajednicu kojoj pripada te na kulturni i etnički identitet. Nakon okrutnih križarskih ratova, u kojima su kršćanski vojnici ubijali nevino djecu, žene i starce pravoslavce, muslimane i židove, te vjerskih ratova među razdvojenim kršćanima u službeno kršćanskoj Europi, počeli smo dosljednije provoditi učenje Biblije i Kur'ana da se vjera ne smije silom nametati³. U vremenu poslije Sabora uslijedili su brojni provedbeni dokumenti Svete Stolice. Već 1964. Papa Pavao VI. osnovao je Tajništvo za nekršćane sa zadaćom da promiče adekvatno proučavanje nekršćanskih religija i prijateljske odnose s njihovim institucijama. Ivan Pavao II. promijenio mu je, 1988. Godine, naziv u Papinsko vijeće za međureligijski dijalog, sa zadaćom da promiče konstruktivne odnose s članovima i skupinama nekršćanskih religija. Dugogodišnji tajnik toga vijeća bio je biskup Michael Fitzgerald, koji je prije toga bio profesor na Papinskom institutu za proučavanje islama i arabistike (PISAI)⁴. U ovih pedesetak godina od završetka Sabora trudili smo se upoznavati druge onako kako oni sebe vide i predstavljaju. Pri

² Latinski tekst i hrvatski prijevod saborskih dokumenata izdavala je u više navrata Kršćanska sadašnjost u Zagrebu. Još uvijek je dobar hermeneutski ključ za poruke Sabora knjiga: Tomislav ŠAGI-BUNIĆ, *Ali drugog puta nema. Uvod u misao Drugog vatikanskog sabora*, Zagreb 1969.

³ Usp. Mato Zovkić, „Koncilski nauk o slobodi religije“, u knjizi *Međureligijski dijalog iz katoličke perspektive u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1998, 15-27.

⁴ Usp. Michael Fitzgerald, *Interfaith Dialogue. A Catholic View*, London, 2006. On je s Thomasom Michelom uredio monografiju *Recognize the Spiritual Bonds which Unite Us. 16 Years of Christian-Muslim Dialogue*, Vatican City, 1994. Na str. 142 te knjige, s mnoštvom fotografija u boji, nalazi se slika predsjednika Alije Izetbegovića s papom Ivanom Pavlom II. prigodom predsjednikova susreta s papom u Vatikanu. Ovo Vijeće izdalo je pred početak trećeg milenija knjižicu *Journeying Together. The Catholic Church in Dialogue with the Religious Traditions of the World*, Città del Vaticano 1999. Poglavlje o islamu, str. 75-89.

tome se Ivan Pavao II. služio načelom pozitivne recipročnosti: činimo drugima ono što želimo da oni iskažu nama kada budemo u potrebi⁵.

U novije vrijeme dijalog je promaknut u humanitarnu suradnju pri pomaganju potrebnima: svi trebamo i podupiremo pravdu, mir, sklad u društvu i tome možemo pridonositi iz vlastitih religijskih i kulturnih resursa. „Shvaća se da su u suvremenom svijetu i religije opravdavale podjelu i nasilje. U tom kontekstu traži se međusobno razumijevanje, tolerancija i prihvaćanje što dovodi do slavljenja razlika u vjerski pluralističkim zajednicama. Međureligijsko slavljenje socio-religijskih festivala i dolasci na zajedničke molitve povodom društvenih sukoba ili prirodnih katastrofa su također korisni. Takva suradnja pretpostavlja prepoznavanje zajedničkih duhovnih i društvenih vrijednosti koje različite religije mogu promicati zajedno, bez obzira na razlike na strogo vjerskoj razini“⁶. Geste i učiteljski tekstovi prvog pape koji je u službu donio svoje iskustvo crkvenog poglavara u jednoj zemlji Južne Amerike, pape Franje, uklapaju se u ovaj novi trend. Ovaj papa zove biskupe i svećenike na trajno pastoralno obraćenje, a to ih čini otvorenijima za vlastite vjernike i za pripadnike drugih religija i kultura⁷.

Odgovori onih koji drugačije vjeruju na području socijalnih potreba, čuvanja okoliša i obitelji u tri Papina dokumenta

Kardinal Gorge Bergoglio, r. 1936. kao unuk doseljenika iz Italije u Argentini, bio je nadbiskup Buenos Airesa kada je 13. ožujka 2013. izabran za papu te je odabrao ime Franjo, da po uzoru na Franju Asiškog skreće pozornost vlastitim vjernicima i drugim ljudima na potrebe siromaha, socijalne nevolje i ugroženost prirode uslijed industrijskog zagađivanja. Već je 23. studenog te godine izdao svoju prvu encikliku, *Radost evanđelja*, kojom nudi svoje

⁵ Usp. Mato Zovkić, „Zlatno pravilo u kanonskim evanđeljima (Mt 7,12; Lk 6,31)“, „Recipročnost u ekumenskim i međureligijskim odnosima u zemljama Jugoistočne Europe“, u knjizi *Pozitivna recipročnost u međureligijskim odnosima*, Sarajevo, 2015, 97-127. 439-450.

⁶ Michael Amalados, „Teologija naroda u multireligijskim zajednicama“, *Concilium*, 3/2018, 51-62, citat str. 60-61.

⁷ Usp. Rafael Luciani, „Središnje mjesto naroda u društveno-kulturnoj teologiji pape Franje“, *Concilium*, 3/2018, 63-78.

pastoralne vizije i programe⁸. Ulogu religija i međureligijski dijalog obrađuje u četvrtom poglavlju naslovljenom sa: „Socijalna dimenzija evangelizacije“ (str. 139-193, brojevi 176-258). U tom poglavlju osvježava učenje Crkve o socijalnim pitanjima, problematizira situaciju siromaha u raspodjeli prihoda današnjih država, zalaže se za promicanje općeg dobra i socijalnog mira te gleda mogućnost i potrebu da religije suradnjom doprinose miru u svijetu. U međureligijskom dijalogu vidi šansu da različiti pridonose pravdi i miru, što bi trebalo postati temeljni kriterij svake međusobne razmjene: „Dijalog u kojem se traži socijalni mir i socijalna pravda sam je po sebi, neovisno o čisto pragmatičnom aspektu, etička zauzetost koja pridonosi stvaranju novoga društvenog stanja. Napori koji se ulažu oko određenog pitanja mogu se pretvoriti u proces u kojem, slušanjem drugoga, obje strane nalaze pročišćenje i obogaćenje. Zato i ti napori imaju značenje ljubavi prema istini“ (br. 250).

Tu je posvetio pozornost odnosima katolika s muslimanima „koji su danas znatno prisutni u zemljama kršćanske tradicije, gdje mogu slobodno ispovijedati svoju vjeru i postati punopravni članovi društva“ (br. 252). Zatim podsjeća na saborsko učenje da muslimani drže Abrahamovu vjeru, izdvajaju vrijeme za sudjelovanje u molitvi svakoga dana te su mnogi od njih uvjereni da njihov život pripada Bogu. „Uviđaju također potrebu da odgovore Bogu s jednim etičkim zauzimanjem i milosrđem prema siromašnima. Za održavanje dijaloga s muslimanima prijeko je potrebna prikladna izobrazba sugovornikâ, ne samo zato da budu čvrsto i radosno ukorijenjeni u svoj identitet već i zato da mogu prepoznati vrijednosti drugih, shvatiti brige na kojima se temelje njihovi zahtjevi i istaknuti zajednička uvjerenja. Mi kršćani trebali bismo prihvatiti s ljubavlju i poštivanjem doseljenike islamske vjeroispovijesti koji dolaze u našu zemlju, a isto se tako nadamo i molimo da i oni nas prihvate i poštuju u zemljama islamske tradicije. Tražim i ponizno molim te zemlje da osiguraju kršćanima slobodu vjeroispovijesti i da žive svoju vjeru, imajući u vidu slobodu koju islamski vjernici uživaju u zapadnim zemljama! Obzirom na zabrinjavajuće pojave nasilnog fundamentalizma,

⁸ Papa Franjo, *Evangelii gaudium – Radost evanđelja* (Dokumenti 163), Zagreb, 2013.

ljubav prema istinskim sljedbenicima islama mora nas navesti da izbjegavamo omražena uopćavanja, jer se pravi islam i istinsko tumačenje Kurana suprotstavljaju svakome obliku nasilja“ (br. 253).

Papa Franjo izdao je 24. svibnja 2015. encikliku o brizi za prirodni okoliš kao zajednički dom svih ljudi i religija⁹. Naslov joj je dao: *Laudato si'*, prema „Pjesmi stvorenja“ Franje Asiškoga, koji je Sunce nazvao bratom (u talijanskom *il sole* je muškog roda!), Mjesec bratom, zvijezde sestrama, vjetar bratom, vodu sestrom, oganj bratom, Zemlju sestrom i majkom, tjelesnu smrt sestrom¹⁰. U prva dva poglavlja izvodi teologiju prirode i svemira iz Biblije i kršćanske tradicije, zatim u trećem govori o ljudskim korijenima ekološke krize. U četvrtom se zalaže za cjelovitu ekologiju na temelju načela o općem dobru. U petom iznosi neke smjernice za djelovanje u odnosu na prirodu kao zajednički dom svih ljudi, generacija i naroda. Vidi potrebu dijaloga o okolišu u međunarodnoj politici, zatim predlaže transparentnost u donošenju odluka koje koriste ili štete svima. U tom poglavlju donosi odsjek „Religije u dijalogu sa znanostima“ (br. 199-201). Traži da se znanstvena rješenja za napredak „nadahnjuju na najdubljim uvjerenjima o ljubavi, pravednosti i miru. Ako je pogrešno shvaćanje vlastitih načela koji put dovelo do toga da smo opravdali loše postupanje s prirodom, čovjekovo okrutno vladanje nad stvorenim svijetom ili ratove, nepravde i nasilja, kao vjernici trebamo priznati da na taj način nismo bili vjerni blagu mudrosti koje smo bili dužni štiti i čuvati. Kulturna ograničenja u različitim razdobljima često su uvjetovala tu svijest o vlastitom etičkom i duhovnom blagu, ali stalnim vraćanjem vlastitim izvorima religije će bolje moći odgovoriti na današnje potrebe“. Ovdje papa predlaže ambijentalnu etiku ili odgovorno postupanje prema prirodi¹¹. Prema papi Franji, budući da se većina današnjih ljudi izjašnjavaju kao vjernici, to bi trebalo omogućiti „dijalog među religijama posvećen zaštiti prirode, zaštiti siromašnih i izgradnji mreže poštovanja i

⁹ Papa Franjo, *Laudato si'*. Enciklika o brizi za zajednički dom (Dokumenti 169), Zagreb, 2015.

¹⁰ Hrvatski prijevod *Pjesme stvorenja* može se naći na Googleu.

¹¹ Usp. *Corso di etica ambientale*, 12 lekcija u pdf-formatu s osnovnom literaturom, na Googleu. Na anglosaksonskim učilištima ta nova disciplina zove se *Ecological ethics*.

bratstva... Nužan je, jednako tako otvoren i poštovanjem ispunjen dijalog između raznih ekoloških pokreta, među kojima nerijetko dolazi do ideoloških sukoba. Ozbiljnost ekološke krize od svih nas zahtijeva da mislimo na opće dobro i kročimo putem dijaloga, koji zahtijeva strpljenje, samodisciplinu i velikodušnost, uvijek imajući na umu: stvarnost je važnija od ideje“ (br. 201).

Petom poglavlju papa Franjo dao je naslov: „Ekološki odgoj i duhovnost“ (br. 202-245). Tu on pokazuje da zna kako ekologija ulazi u školske sustave od osnovne do univerziteta i predlaže ekološku duhovnost koja će biti odraz saveza između čovječanstva i okoliša¹². Odraslima i mladima predlaže *ekološko obraćenje* kao način ponašanja koji izravno i bitno utječe na okoliš, npr.: izbjegavati uporabu plastike i papira, smanjivati potrošnju vode, razdvajati otpad na vrste, kuhati samo onoliko hrane koliko možemo pojesti, brinuti se za druga živa bića, koristiti javni prijevoz ili dijeliti s drugima trošak prijevoza u osobnom automobilu, saditi nova stabla, gasiti nepotrebna svjetla, ponovno korištenje neke stvari umjesto odbacivanja (br. 211). Odgoj za obraćeničko ponašanje prema prirodi počinje u obitelji i nastavlja se u školama. Ono donosi umjerenost koja oslobađa i osposobljava za radosno življenje. Papa preporuča *socijalnu ljubav i kulturu skrbi* (br. 231).

Na papin poziv, sabrali su se imenovani i izabrani članovi na sinodu biskupa u listopadu 2015. koja je raspravljala o braku vjernika. Nakon toga, papa je 19. ožujka 2016. izdao službeni sažetak razmišljanja sa znakovitim naslovom: *Radost ljubavi*¹³. Među posebnim okolnostima nekih vjernika u braku obrađena je situacija katolika koji žive u braku s kršćanskim partnerom druge konfesije (npr. katolik s pravoslavkom) te s vjernikom neke nekršćanske religije ili agnostikom (br. 247-248). Ovdje papa i biskupi na sinodi pretpostavljaju sadašnje katoličke odredbe o mješovitim ženidbama. Da bi takav brak katoličkom partneru bio valjan i dopušten, u smislu da može pristupati sakramentima kao punopravni član Crkve, treba prethodno dobiti od nadležnog

¹² Usp. Mato Zovkić, „Odgoj za ekološku etiku i duhovnost prema enciklici pape Franje o skrbi za zajednički dom“, *Vjesnik Đakovačko-osječke nadbiskupije i Srijemske biskupije*, 1/2016, 62-65.

¹³ Papa Franjo, *Amoris laetitia – Radost ljubavi* (Dokumenti 171), Zagreb, 2016.

biskupa odobrenje, a ono se redovno daje ako nekatolički partner dopušta slobodu prakticanja katoliku njegove ili njezine vjere. Prije Drugog vatikanskog sabora tražili smo da nekatolički partner pristane na obred vjenčanja u crkvi i katolički odgoj djece. Sada je dovoljno da to nekatolički partner čuje, ali ne mora ništa potpisivati, jer poštujemo vjerničku savjest drugoga. Dakako da mladenci prije sklapanja takvog braka trebaju odlučiti kako će prakticirati vjeru, hoće li slaviti Bajram ili Božić, ili oboje. Mi koji smo stariji sjećamo se da su u vrijeme socijalističkog režima i postojanja Jugoslavije takvi brakovi bili uzdizani kao idealni, jer se u njima ostvarivalo „bratstvo i jedinstvo”. Ako bi takvi partneri i roditelji zabacili svaki religiozni odgoj djece, to se hvalilo i smatralo veoma naprednim. Ovaj dokument pape priznaje da katolički mladići i djevojke stupaju u mješovite brakove te traži da im se posvećuje dostatna pastoralna pratnja. Takve obitelji mogu biti „povlaštena mjesta međureligijskog dijaloga“ i traže „hitan ustroj pastoralne skrbi“ (br. 248). U našim prilikama sustavno organiziranje takve skrbi, kojom bismo vodili brigu o svojim vjernicima, tražilo bi dogovor vjerskih poglavara te pisane smjernice svećenicima, imamima i samim takvim parovima¹⁴.

Papini susreti s muslimanima u Jeruzalemu, Sarajevu i Kairu

Papa Franjo pohodio je Jordan, Izrael i Palestinu od 24. do 25. svibnja 2014. Prvog dana, na aerodromu u Amanu, pozdravio ga je princ Ghazi bin Muhammad u ime kralja Abdullaha. U kraljevskoj palači papa se obratio predstavnicima vlasti u Jordanu te između ostaloga kazao: „Zahvaljujem Bogu što mi je dao ovu priliku za pohod Hašemitskoj kraljevini Jordana, slijedeći korake mojih predšasnika Pavla VI, Ivana Pavla II. i Benedikta XVI. Zahvalan sam njegovu veličanstvu kralju Abdullahu II. za tople riječi dobrodošlice, dok se s radošću sjećam našeg nedavnog susreta u Vatikanu. Koristim ovu prigodu da ponovno izrazim svoje duboko poštovanje islamskoj zajednici i istaknutu ulogu njegova

¹⁴ Ilija Marković, svećenik Vrhbosanske nadbiskupije, obranio je 18. listopada 2018. doktorsku disertaciju na Fakultetu kanonskog prava Papinskog univerziteta Gregoriana u Rimu s naslovom: *Priprava, slavlje i pastoralno praćenje ženidbi između katolika i muslimana u Bosni i Hercegovini. Pravni i pastoralni prijedlozi.*

veličanstva u promicanju boljeg razumijevanja vrlina koje naučava islam i ozračja vedre koegzistencije različitih religija. Zahvaljujem što je Jordan podržao niz inicijativa usmjerenih na unapređenje međureligijskog dijaloga između židova, kršćana i muslimana. Posebno mislim na *Aman Message* i podršku unutar UNO za slavljenje svake godine Tjedna međuvjerske harmonije. Također od srca pozdravljam kršćanske zajednice prisutne u ovoj zemlji od apostolskih vremena. One pridonose zajedničkom dobru društva kojemu su potpuno pridružene. Iako su kršćani danas manjina, značajna je i vrijedna njihova prisutnost na poljima naobrazbe i zdravstvene njege, zahvaljujući njihovim školama i bolnicama. Omogućeno im je da svoju vjeru ispovijedaju mirno, u ozračju poštovanja religijske slobode. Religijska sloboda zaista je temeljno ljudsko pravo i moram izraziti svoju nadu da će biti održavana na Bliskom istoku i u svijetu¹⁵. *Aman Message* je poziv muslimanima na unutarnju toleranciju uz spremnost na dijalog s drugačijima. Izradilo ga je i potpisalo 500 članova muslimanske uleme god. 2006¹⁶. Jordan je također poznat po zaštiti kršćana kao religijske manjine. Jordanski princ Hasan bin Talal, u knjizi o kršćanima u arapskim državama i u svojim međureligijskim nastupima, izražava žaljenje što kršćani odlaze ili bivaju izgonjeni iz muslimanskih zemalja Bliskoga istoka¹⁷.

Papa je 25. svibnja helikopterom odvezen u Palestinu, gdje ga je primio predsjednik Mahmoud Abbas te se u Ramallahu susreo s premijerom Rami Hamdallahom. Na susretu s predstavnicima palestinske vlasti papa je izrazio žaljenje zbog konflikta između Arapa i Izraela u Svetoj zemlji te zaželio da se intenziviraju naponi oko pravednog i stabilnog mira: „Došlo je vrijeme za svakoga da prikupi hrabrost te bude velikodušan i kreativan u služenju općem dobru, u hrabrosti kovanja mira i sigurnosti unutar granica koje će biti međunarodno priznate“. Zaključio je: „Gospodine predsjedniče, draga braćo okupljena ovdje u Betlehemu: neka vas Bog

¹⁵ Pope Francis, *Addresses to Muslim political and religious leaders in Jordan and the Holy Land, May 24-26, 2014* (elektronski tekst na vatikanskoj adresi).

¹⁶ Na Googlu se može pronaći njihova „Home page“ pod nazivom *The Amman Message*. Rad na dokumentu počeo je 9. studenog 2004, dovršen na zasjedanju *International Fiqh Academy* u Jeddii u srpnju 2006. Dokument ima više dijelova; papa ovdje misli na *Declaration on Interfaith and Intercultural Dialogue*.

¹⁷ Usp. Bin Talal, El-Hasan, *Christianity in the Arab World*, Amman 1994.

blagoslovi, štiti i daruje vam mudrost i snagu potrebnu da hrabro nastavite put mira, tako da se mačevi prekuju u plugove i ova zemlja opet procvate u blagostanju i slozi. Salaam!“

Papa Franjo susreo se 25. svibnja s velikim muftijom Jeruzalema Muhammadom Huseinom. Nakon što je izrazio radost zbog susreta u svetom gradu židova, kršćana i muslimana te podsjetio na pohod pape Pavla VI. pred pedeset godina, aludirao je na Abrahama kao hodočasnika i oca u vjeri, kojega štiju muslimani, kršćani i židovi, iako na različite načine. Nastavio je prikazivanjem života kao hodočašća na Zemlji s onima koji su različiti: „Na našem zemaljskom hodočašću nismo sami. Kročimo stazama zajedno s drugim vjernicima, ponekad koračamo zajedno dio puta, a ponekad dijelimo s njima trenutke odmora koji nas osvježava. Takav je i naš susret danas, za koji sam posebno zahvalan. Ovo je dobrodošli i zajednički trenutak odmora, koji je omogućilo vaše gostoprimstvo, na hodočašću našem i naših zajednica. Doživljavamo bratski dijalog i izmjenu iskustava, što nas obnavlja i daje nam novu snagu da kročimo prema novim izazovima. Ne možemo zaboraviti da je Abrahamovo hodočašće bilo također poziv na pravednost: Bog je od njega tražio da svjedoči Njegov put i da ga nasljeđuje. Mi također želimo svjedočiti da Bog djeluje u svijetu pa upravo na ovom susretu čujemo duboko u sebi poziv da radimo na miru i pravdi, da u molitvi prosimo te darove i učimo o milosrđu, velikodušnosti i sućuti.“ Tokom toga pohoda papa Franjo pozvao je predsjednike Izraela, Shimona Peresa, i Palestine, Mahmouda Abbasa, da dođu u Rim i mole za mir. Oni su došli 8. lipnja iste godine.

Prigodom obilježavanja stote obljetnice atentata u Sarajevu, 2014. godine, papa Franjo je zaželio doći i uputiti poziv na mir. Uvjerili su ga savjetnici da je bolje odgoditi, dok se proslave slegnu, kako bi njegov posjet bio praćen s više pozornosti. U dogovoru s našim civilnim vlastima i vjerskim poglavarima, došao je 6. lipnja 2015. U zgradi Predsjedništva susreo se s trojicom tadašnjih članova, zatim je na stadionu Koševo slavio misu s prisutnim hodočascima. U sarajevskoj katedrali susreo se s redovnicama, svećenicima i kandidatima za duhovno zvanje. U franjevačkom međunarodnom centru na Kovačima susreo se s poglavarima vjerskih zajednica u BiH te u Centru za mlade Ivan Pavao II. saslušao svjedočanstva i pitanja mladih i uputio im svoju

riječ ohrabrenja¹⁸. U susretu s vjerskim poglavarima, reisul-ulema Husein Kavazović pozdravio je papu istaknuvši: „Duboko sam uvjeren da je osnovno pozvanje svih nas predstavnika vjerskih zajednica osmišljena borba protiv moralnog indiferentizma. Naši napori moraju biti usmjereni u korist širenja duha optimizma, pokajanja i nade. Potreban nam je i povratak tradicionalnim vrijednostima i brižan odnos prema svim ljudima.“¹⁹ Protumačio je da papin dolazak u Sarajevo muslimani razumiju kao podršku ovoj zemlji, njezinu suverenitetu i budućnosti u europskoj i svjetskoj zajednici slobodnih država.

Papa je u svom govoru zahvalio na mogućnosti susreta i izrečenim dobrodošlicama. Zatim je podsjetio na pohod svoga predšasnika Ivana Pavla II. 1997, pohvalio ulogu Međureligijskog vijeća istaknuvši da je međureligijski dijalog nužan uvjet za mir i zato obveza svih. Zatim je nastavio:

„Međureligijski je dijalog, osim razmatranja o velikim temama vjere, prije svega razgovor o ljudskom životu. U njemu se dijeli životna svakodnevica u svojoj konkretnosti, s radostima i žalostima, naporima i nadama; njime se preuzimaju zajedničke odgovornosti; njime ostvaruje bolja budućnost za sve. Njime se uči kako zajednički živjeti, upoznati se i prihvatiti se u svojim različitostima, slobodno, prema onomu što svatko od nas jest. U dijalogu se prepoznaje i razvija određeno duhovno zajedništvo koje ujedinjuje i pomaže promicati moralne vrijednosti, pravdu, slobodu i mir. Dijalog je, napokon, škola čovječnosti i čimbenik jedinstva koji pomaže graditi društvo utemeljeno na toleranciji i uzajamnu poštivanju.

Zbog toga se međureligijski dijalog ne može ograničiti samo na pojedince, na odgovorne predstavnike vjerskih zajednica, nego bi se trebao proširiti koliko je više moguće na sve vjernike, uključujući različita područja građanskog društva. U tom smislu posebnu pažnju zaslužuju mladi koji su pozvani graditi budućnost ove zemlje. Konačno, uvijek je korisno podsjetiti kako dijalog, da bi bio učinkovit i

¹⁸ Usp. Josip Vajdner (ur.), *Govori prigodom dolaska pape Franje u Sarajevo 6. lipnja 2015*, Sarajevo, 2016.

¹⁹ J. Vajdner, *Op. cit.*, 45.

autentičan, pretpostavlja izgrađeni identitet: bez oblikovana identiteta, dijalog je beskoristan i štetan. Ovo govorim misleći na mlade, ali to važi za sve.“²⁰

U napisanom i predanom Govoru mladima zaželio je da postaju sve više svjesni da su sinovi i kćeri ove zemlje koja ih je rodila i koja traži da bude voljena. Nakon što je saslušao pozdravni govor biskupa Marka Semrena, svoj pripravljeni govor je samo predao, zatim saslušao svjedočenje troje mladih i odgovarao na pitanja prisutnih koji su se preko organizatora trebali uredno najaviti. Na kraju ih je pozvao da svi zajedno budu mirotvorci.

U Egiptu su tokom godine 2016. ekstremisti izvršili desetine samoubilačkih napada na muslimane u džamijama i kršćane u crkvama. U takvom ozračju predsjednik Egipta te muslimanski i kršćanski poglavari pozvali su papu Franju da posjeti Egipat. Papa je to učinio na svom 18. međunarodnom putovanju, 28. i 29. travnja 2017, a svjetski mediji su njegovim gestama i porukama posvetili veliku pozornost²¹. Na tom pohodu papa se susreo s predsjednikom, Abdel-Fatahom al-Sisijem, šekom „Al-Azharu” Ahmedom al-Tayebom, poglavarom pravoslavnih kopta Tawadrosom II, poglavarom katoličkih kopta Ibrahimom Sidrakom, diplomatima i političkim djelatnicima. S katolicima, kojih u Egiptu ima oko 270.000, slavio je misu na stadionu koji su nadlijetali helikopteri te je primio 1.500 svećenika, redovnica i kandidata za duhovno zvanje u posebnom susretu. Za nas su ovdje važni njegovi govori sudionicima mirovne konferencije na „Al-Azharu” i diplomatima.

Šeik Ahmed al-Tayeb, u pozdravnom govoru na početku Međunarodne konferencije o miru, pozvao je vjerske poglavare da iz svojih zajednica čiste sve što sije mržnju i dovodi do opadanja pravoga nauka. Zahvalio je papi za njegovu izjavu kako islam nije religija terorizma. „Objasnio je kako se islam ne može smatrati religijom terorizma na temelju pothvata manje skupine ljudi, koji loše tumače sveta pisma. To isto vrijedi za kršćane koji su u prošlosti vodili križarske ratove, ili židovstvo zbog okupacije

²⁰ J. Ajdner, *Op. cit.*, 54-55.

²¹ Za katolike hrvatskog govornog područja veoma opsežan izvještaj donijeli su: IKA 18/2017 (od 3. svibnja 2017.), 26-30. Te *Glas Koncila* 18/2017 (od 7. svibnja 2017.), 4-5.

palestinskog područja. Pogrešna tumačenja vjere izazivaju sukobe. Europska civilizacija nije teroristička, kao što nije ni ona američka, unatoč strašnih bombi. Moramo zajednički raditi oko smirivanja duhova.²² Papa je na početku svoga govora zahvalio velikom imamu za poziv i mogućnost nastupa na Međunarodnoj konferenciji o miru u okviru „Al-Azhara”, te iznio meditaciju o Egiptu kao zemlji civilizacija i zemlji saveza²³. U uvodu je istaknuo kako su starinski stanovnici te zemlje svjesno tragali za znanjem i naobrazbom, a za tim bi trebali težiti i današnji graditelji mira, jer neće biti mira ako generacije koje dolaze ne dobiju prikladnu naobrazbu i odgoj (*education*). Takva priprava postaje životna mudrost koja stalno traži te otkriva da zlo dovodi do većeg zla, a nasilje do većeg nasilja. Takva mudrost odbacuje nepoštenje i zloporabu vlasti, a u središte stavlja ljudsko dostojanstvo i etiku dostojnu čovjeka, koja bez straha primjenjuje sredstva znanja darovana od Stvoritelja.

„Upravo na području dijaloga, posebno međureligijskog dijaloga, stalno smo pozvani na zajednički hod, uvjereni da budućnost ovisi također o susretu religija i kultura. U tom pogledu djelovanje *Mješovitog odbora za dijalog između Papinskog vijeća za međureligijski dijalog i Odbora Al-Azhara za dijalog* nudi konkretni i ohrabrujući primjer. Tri temeljna područja, ako se prikladno međusobno povežu, mogu pomagati u tom dijalogu: *dužnost poštivanja vlastitog identiteta i identiteta drugih, hrabrost prihvaćati razlike i iskrenost nakana*.

Dužnost poštivanja vlastitog identiteta i identiteta drugih, jer se pravi dijalog ne može graditi na dvosmislenosti ili spremnosti da žrtvujemo neko dobro kako bismo se sviđali drugima. *Hrabrost prihvaćati razlike*, jer one koji su drugačiji kulturalno ili religijski ne smijemo gledati kao neprijatelje ili neprijateljski postupati prema njima, nego ih prihvaćati kao ljudsku subraću, u iskrenom uvjerenju da dobro svakoga pojedinca stoji u dobru svih. *Iskrenost*

²² IKA 18/2017, 27.

²³ *Address of His Holiness Pope Francis to the Participants in the International Peace Conference*, Al Azhar Conference Centre, Cairo, Friday, 28 April 2017, 4 stranice elektronskog teksta (Multimedia).

nakane, jer dijalog kao izraz naše ljudskosti nije strategija za postizanje posebnih ciljeva nego put prema istini, a isplati se poći tim putem kako bismo rivalstvo transformirali u suradnju.

Naobrazba i odgoj uz otvoreno putovanje i iskreni dijalog s drugima, priznavanje njihovih prava i temeljnih sloboda, posebno religijske slobode, predstavljaju najbolji način da *zajedno* gradimo budućnost, da gradimo *civilizaciju susreta*. Jedina alternativa *civilizaciji susreta* je *civilizacija sukoba*, drugoga puta nema. Da bismo se suprotstavljali barbarstvu onih koji potpaljuju mržnju i nasilje, trebamo mlade pratiti, pomažući im u sazrijevanju i učeći ih da zapaljivoj logici zla odgovaraju strpljivim radom na porastu dobra. Tako mladi mogu biti čvrsto ukorijenjeni, poput stabala čvrsto zasadenih, na tlu povijesti, te rastući prema nebu u društvu jedni drugih uzmognu svakog dana preokretati zagađeni zrak mržnje u kisik bratstva.”

U nastavku je spomenuo biblijski prikaz o sklapanju saveza na Sinaju, koji je bio savez s Bogom, ali i ljudi međusobno, a jedna od zapovijedi toga saveza je: „Ne ubij!“ (Izl. 20,13). Iz toga je pozvao na demaskiranje nasilja:

„Kao vjerski poglavari pozvani smo demaskirati nasilje koje se predstavlja kao tobožnja svetost i temelji se više na ‘apsolutiziranju’ sebičnosti nego na autentičnoj otvorenosti za Apsolutnoga. Dužni smo razotkrivati povrede ljudskog dostojanstva i ljudskih prava, ukazivati na pokušaje opravdavanja svakog oblika mržnje u ime religije i osuđivati te pokušaje kao idololatrijske karikature Boga. Njemu je ime Sveti, on je Bog mira, Bog *salaam*. Stoga je svet jedino mir i nikakav se čin nasilja na može počinuti u ime Boga, jer bi to profaniralo njegovo ime.”

U nastavku je istaknuo da bi vjera koja ne nastaje u iskrenu sreću i iz ljubavi prema milosrdnom Bogu bila socijalni konstrukt koji čovjeka ne oslobađa nego slama: „Recimo zajedno: što više rastemo u ljubavi prema Bogu, više rastemo u ljubavi prema bližnjemu“. U zalaganju za istinski mir predložio je da ne trčimo za naoružanjem kojim bismo se štitili: „Danas trebamo mirotvorce, ne proizvođače oružja, trebamo mirotvorce, ne raspuhivače sukoba;

vatrogasce, ne trovače; propovjednike pomirenja, ne poticatelje na razaranja!“

U susretu s predstavnicima egipatskih vlasti, diplomatima i predstavnicima građanskog društva, upozorio je da se istinski razvoj mjeri prema brizi za čovjeka, a veličina svake nacije pokazuje se u brizi za najslabije u društvu. Zatim je istaknuo kako je u biblijska vremena Egipat prihvaćao bjegunce, a i danas prihvaća izbjeglice iz Sudana, Eritreje, Sirije i Iraka.

„Zbog svoje povijesti i posebnoga položaja, Egipat ima nezamjenjivu ulogu na Bliskom istoku u kontekstu zemalja koje traže rješenje za goruće i slojevite probleme. Pod tim mislim na slijepo nečovječno nasilje uzrokovano različitim čimbenicima: bezosjećajnom željom za moći, trgovinom oružjem, teškim društvenim problemima te vjerskim ekstremizmom koji sveto Božje ime rabi za nevjerojatna krvoprolića i nepravde. Osim brige da svim građanima zajamči kruh, slobodu i društvenu pravdu, zadaća je Egipta ojačati i učvrstiti mir na cijelom tom zemljopisnom području, premda je na vlastitoj zemlji ranjen slijepim nasiljem.“²⁴

Istaknuo je da u ljudska prava spada i sloboda izražavanja, a uz to je potrebna posebna pozornost prema ženama, mladima, siromašnima i bolesnima. Istinska civilizacija pretpostavlja odbacivanje zla i nasilja. Boga Stvoritelja ne trebaju štiti ljudi, jer On štiti sve: „On nikada ne želi smrt svoje djece, nego njihov život i sreću. On ne može tražiti ni opravdati nasilje, što više, osjeća odbojnost i odbacuje ga!“

Na letu za Rim papa je odgovarao na pitanja novinara. Oni su kasnije istaknuli kako ni u službenim govorima ni u razgovorima s njima nije upotrijebio izraze poput „muslimanski teroristi“, „muslimanski fundamentalisti“.

Inspirirani impulsima pape Franje, vjeroučitelji i svećenici mogu odgajati svoje vjernike za zajedničke vrijednosti

U rujnu ove godine prikupljao sam svježije podatke o brojnom stanju katolika u BiH, za novo izdanje moga priloga o katolicima u

²⁴ IKA 18/2017, 27.

ovoj zemlji u monografiji o religijama koju je izdalo Međureligijsko vijeće²⁵. Ustanovio sam da je, prema evidenciji naših četiriju biskupija, katolika koji kontaktiraju sa svojim nadležnim svećenikom koncem 2017. bilo 376.134. U rujnu 2018. u tim biskupijama živjelo je i djelovalo 593 svećenika, 482 redovnice, 314 vjeroučitelja. Ovi vjeroučitelji, dok u svojim učenicima izgrađuju vjernički identitet obitelji i zajednice kojoj pripadaju, kontaktiraju u školama s drugim vjeroučiteljima i svoje čak pripravljaču za život s drugačijima u ovoj zemlji. To dakako vrijedi i za muslimanske te pravoslavne vjeroučitelje²⁶. Budući da vjeroučiteljima nadležni biskupi i muftije daju kanonsku misiju, a direktori škola prihvaćaju ih u svoj nastavnički zbor, očekujemo da naši vjeroučitelji savjesno žive vrijednosti koje preporučaju đacima, i uvažavaju najnovije smjernice crkvenog učiteljstva na čelu sa sadašnjim papom. Kad tako postupaju, oni svoje čak odgajaju za zajedničke vrijednosti ljudi u ovoj pluralnoj zemlji.

Uz to, kod nas djeluju *nevladine organizacije*, koje po svom poslanju imaju za cilj mirotvorstvo²⁷. Među nevladine organizacije koje promiču zajedničke vrijednosti spada i TPO Fondacija sa sjedištem u Sarajevu. Djelatnici ove fondacije već nekoliko godina promiču *svjetski etos* preko školskog sustava u BiH. Oni su 29. listopada organizirali u Sarajevu konferenciju na kojoj su okupili vjeroučitelje i druge prosvjetne djelatnike te proglasili rezultate natječaja za slike s motivima univerzalne etike ili svjetskog etosa. Osobno sam bio pozvan da kratkim izlaganjem prisustvujem toj konferenciji. Uživao sam u izloženim slikama koje su odabrali nastavnici među radovima svojih đaka u osnovnim i srednjim školama. Slike sam pažljivo razgledao i u svom nastupu istaknuo

²⁵ Mato Zovkić, „Katolička crkva u Bosni i Hercegovini“, u: Ifet MUSTAFIĆ (ur.), *Religije u Bosni i Hercegovini. Monografija vjerskih zajednica i crkava*, MRV, Sarajevo, 2012, 117-175.

²⁶ Usp. Edina Vejo, „Suvremeno stanje i prilozi za perspektivu islamskog vjeronauka u Bosanskohercegovačkoj školi“, u: Ružica Razum (ur.), *Vjeronauk nakon dvadeset godina: izazov Crkvi i školi. Zbornik radova sa znanstvenog simpozija*, Zagreb, 2011, 143-158.

²⁷ Usp. Saudin Gobeljić, *Međureligijski dijalog i mirotvorstvo. Mapiranje društvenog angažmana kršćanskih međureligijskih mirotvornih organizacija u poratnoj Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2018. Ovo je magistarski rad izrađen na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu, pod vodstvom profesora dr. Samira Beglerovića.

da mi se najviše sviđaju dvije, od kojih je jedna naslovljena sa „Stop vršnjačkom nasilju“ iz jedne O. Š. u Sarajevu i „Svjetski etos je u nama“ iz O. Š. Husino kod Tuzle. Obradovao sam se kad sam među sudionicima prepoznao i neke katoličke vjeroučitelje koji su bili moji studenti. Na konferenciji je bila predstavljena i nova knjiga u izdanju te fondacije: *Živi vrijednosti*, za koju su dali svoja razmišljanja i dva bosanska franjevca²⁸.

Vjeroučitelji konfesionalnog vjeronauka u javnim školama mogu biti oslon i uzor svojim đacima u intelektualnom i duhovnom sazrijevanju. Oni to, dakako, čine zajedno s drugim nastavnicima, te uz podršku svećenika i imama lokanih župa i džemata u kojima se njihovi đaci zajedno sa svojim roditeljima okupljaju na vjerske obrede svakog tjedna, ili barem na velike blagdane tokom godine. To je veličanstvena zadaća i perspektivna odgovornost.

Zaključak

Papa Franjo donio je u svoju službu pastirsko iskustvo djelovanja među siromašnima u Južnoj Americi i zaštite progonjenih pod vojnim režimima. U rodnoj Argentini uočio je problem razaranja prirode na području Amazonije od strane bogatih kompanija i vojnih režima. Uvidio je potrebu da svi stanovnici naše zemlje čuvaju zajednički dom. U svojim nastupima prilikom pastirskih putovanja susreće se s predstavnicima drugih religija i predlaže međureligijski dijalog koji ide dalje od dobronamjernog upoznavanja. Vjerski poglavari i vjeroučitelji mogu svoje vjernike odgajati u njihovu identitetu i podržavati ih u odgovornom življenju među drugačijima. Mi građani ove religijski i etnički pluralne zemlje trebali bismo prihvaćati njegove impulse.

Literatura

- Amalados, Michael (2018). Teologija naroda u multireligijskim zajednicama, *Concilium* 3/2018, 51-62.
- El-Hasan, Bin Talal, (1994). Christianity in the Arab World, Amman.

²⁸ Zilka Spahić Šiljak i Melika Šahinović (ur.), *Živi vrijednosti. Globali etos u lokalnom kontekstu BiH*, Sarajevo, 2018.

- Fitzgerald, Michael (2006). *Interfaith Dialogue. A Catholic View*, London.
- Gobeljić, Saudin (2018). *Međureligijski dijalog i mirotvorstvo. Mapiranje društvenog angažmana kršćanskih međureligijskih mirotvornih organizacija u poratnoj Bosni i Hercegovini*, Magistarski rad, Sarajevo: Fakultet islamskih nauka.
- IKA 18/2017 (od 3. svibnja 2017.), 26-30. Te Glas Koncila 18/2017 (od 7. svibnja 2017.), 4-5.
- Ilija Marković, (2018). Priprava, slavlje i pastoralno praćenje ženidbi između katolika i muslimana u Bosni i Hercegovini. Pravni i pastoralni prijedlozi, Doktorska disertacija, Rim: Fakultet kanonskog prava Papinskog univerziteta Gregoriana.
- Luciani, Rafael (2018). Središnje mjesto naroda u društveno-kulturnoj teologiji pape Franje, *Concilium* 3/2018, 63-78.
- Papa Franjo (2016). *Amoris laetitia – Radost ljubavi* (Dokumenti 171), Zagreb.
- Papa Franjo, (2013). *Evangelii gaudium – Radost evanđelja* (Dokumenti 163), Zagreb 2013.
- Papa Franjo, (2015). *Laudoato si'*. Enciklika o brizi za zajednički dom (Dokumenti 169), Zagreb.
- Pope Francis, *Addresses to Muslim political and religious leaders in Jordan and the Holy Land, May 24-26, 2014.* (elektronski tekst na vatikanskoj adresi).
- Spahić Šiljak, Zilka i Šahinović, Melika (ur.) (2018). *Živi vrijednosti. Globalni etos u lokalnom kontekstu BiH*, Sarajevo.
- Šagi-Bunić, Tomislav (1969). *Ali drugog puta nema. Uvod u misao Drugog vatikanskog sabora*, Zagreb.
- Vajdner, Josip (ur.) (2016). *Govori prigodom dolaska pape Franje u Sarajevo 6. lipnja 2015*, Sarajevo.
- Vejo, Edina (2011). *Suvremeno stanje i prilozi za perspektivu islamskog vjeronauka u Bosanskohercegovačkoj školi*, u: Ružica RAZUM (ur.), *Vjeronauk nakon dvadeset godina: izazov Crkvi i školi*. Zbornik radova sa znanstvenog simpozija, Zagreb 2011, 143-158.

- Zovkić, Mato (1998). Koncilski nauk o slobodi religije, u knjizi *Međureligijski dijalog iz katoličke perspektive u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 15-27.
- Zovkić, Mato (2012). Katolička crkva u Bosni i Hercegovini, u: Mustafić, Ifet (ur.), *Religije u Bosni i Hercegovini. Monografija vjerskih zajednica i crkava*, MRV, Sarajevo 2012, 117-175.
- Zovkić, Mato (2015). Zlatno pravilo u kanonskim evanđeljima (Mt 7,12; Lk 6,31), Recipročnost u ekumenskim i međureligijskim odnosima u zemljama Jugoistočne Europe, u knjizi *Pozitivna recipročnost u međureligijskim odnosima*, Sarajevo 2015, 97-127. 439-450.
- Zovkić, Mato (2016). Odgoj za ekološku etiku i duhovnost prema enciklici pape Franje o skrbi za zajednički dom, *Vjesnik Đakovačko-osječke nadbiskupije i Srijemske biskupije* 1/2016, 62-65.

A CATHOLIC VIEW OF INTERRELIGIOUS DIALOGUE IN THE TIME OF POPE FRANCIS

Mato Zovkić, PhD

Abstract

The Second Vatican Council (1962-1965) drew the attention of Catholics to human dignity of non-Christian believers who have right to their religious identity. After the Council Popes Paul VI, John Paul II and Benedict XVI established and supported the Pontifical Council for Interreligious dialogue with the task to study other religions as they perceive themselves and to organize friendly encounters with their representatives. Pope Francis, elected on 13 March 2013, brought into his ministry the experience of a Church leader in South America. This is why in his teaching documents, encounters and discourses he points out the social role of religion (*Evangelii Gaudium*, nos 176-258), the need for preserving environment as our common home (*Laudato si*, 199-245) and special pastoral care of couples in mixed marriages as believers who can practice interreligious dialogue by persevering in their religious affiliation (*Amoris Laetitia*, 247-248). On his apostolic journeys to Jordan, Palestine, Israel, Bosnia and Herzegovina and Egypt he met representatives of civil authorities and Muslim religious leaders. Sheikh of Al-Azhar Ahmed Al Tayeb gave him the opportunity to address the Muslim participants at the Peace Conference in Cairo on 28 April 2017. Pope Francis's acts and speeches can inspire Religious Education teachers in Bosnia and Herzegovina to develop respective religious identities in their students by preserving shared values and introducing them to universal ethics.

Keywords: religious identity, common values, universal ethics, interreligious dialogue

المونسنيور ماتو زووكيتش، كلية اللاهوت الكاثوليكية، جامعة سراييفو

النظرة الكاثوليكية إلى الحوار بين الأديان في زمن البابا فرانسيس

الملخص

لفت الجمع الفاتيكاني الثاني انتباه الكاثوليك إلى الكرامة الإنسانية لأتباع الديانات غير المسيحية الذين لهم الحق على هويتهم الدينية. وبعد مجلس الباباوات، ومستوحين من هذا التعليم للمجلس، أنشأوا المجلس البابوي للحوار بين الأديان الذي يدرس الأديان الأخرى من تصور الأديان لأنفسها وينظم اجتماعات ودية مع ممثليهم. قام البابا فرانسيس، الذي تمّ انتخابه في 13 مارس 2013، بتزويد قائد الكنيسة في أمريكا الجنوبية بخدمته. ولهذا السبب، أكد في وثائقه على الدور الاجتماعي للأديان، والحاجة إلى الحفاظ على الطبيعة كمواطن مشترك، وولفت الانتباه إلى الزيجات المختلطة التي يمكن أن تكون مناسبة لحوار حقيقي. وفي رحلاته إلى الأردن وفلسطين وإسرائيل والبوسنة والهرسك ومصر، التقى بممثلي السلطات المدنية والزعماء الدينيين المسلمين. و بشكل خاص قد لفت الانتباه خطابه الذي ألقاه في الأزهر الشريف في القاهرة يوم 28 أبريل 2017. يمكن أن تكون أعمال البابا وخطبه مصدر إلهام لمعلمي علم الدين في البوسنة والهرسك، الذين في ظل ولاية قادتهم الدينيين، يربون المجتمعات الدينية الناشئة في هويتهم الدينية من خلال الارتقاء إلى قيمهم المشتركة ويربون طلابهم على الأخلاق العالمية.

الكلمات الأساسية: الهوية الدينية، القيم المشتركة، الأخلاق العالمية، الحوار بين الأديان